УДК 342

ЗАРОДЖЕННЯ Й РОЗВИТОК УЧЕННЯ ПРО ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ПУБЛІЧНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

Стефанчук М.О., к. ю. н., доцент,
професор кафедри кримінального права та процесу
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена огляду наукового й законодавчого підґрунтя проблем, пов'язаних зі зловживанням правом. Розглядаються різні етапи цього тривалого процесу. Приділяється також увага неправомірній поведінці та забороні зловживання правом у публічних правовідносинах.

Ключові слова: *влада, зловживання правом, правопорушення, інтерес, недобросовісність, неправомірна поведінка.*

Статья посвящена обзору научной и законодательной базы проблем, связанных со злоупотреблением правом. Рассматриваются различные этапы данного длительного процесса. Уделяется также внимание неправомерному поведению и запрету злоупотребления правом в публичных правоотношениях.

Ключевые слова: *злоупотребление правом, правонарушение, интерес, недобросовестность, неправомерное поведение.*

Stefanchuk M.O. THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE DOCTRINE OF ABUSE OF THE RIGHT IN PUBLIC RELATIONS

This article is devoted to the scientific and legal review of the problems related to the abuse of law. Various stages of this long process have been analysed. Attention is also given to the unlawful behavior and prohibition of abuse of rights in public relations.

Key words: *abuse of law, violation of law, interest, dishonesty, misconduct.*

Постановка проблеми. Заборона зловживання суб'єктивним правом автоматично означала неправомірність такої поведінки. Але хотілось би зупинитись на такому нюансі. До неправомірної належала не лише активна, а й пасивна поведінка під час здійснення свого права. І хоча на перший погляд видається, що бездіяльністю зловживати неможливо, відмова від учинення певних дій в окремих випадках призводила до порушення інтересів інших осіб.

Що стосується немайнових відносин, то, наприклад, зловживання посадовими правами чи повноваженнями не завжди знаходилися в межах правової сфери. Вони торкалися норм звичаїв, моралі, релігії, внутрішніх правил сім'ї. І тільки згодом у процесі вдосконалювання законодавства деякі зловживання починали здобувати юридичних ознак.

Хочеться звернути увагу на те, що, оскільки заборона безвідповідальності не повинна існувати, у цьому випадку за зловживання суб'єктивними правами до суб'єкта повинні бути застосовані негативні наслідки.

Ступінь розробленості проблеми. На сьогодні є чимало праць, присвячених цим питання. Варто згадати, приміром, загальнотеоретичні та історично-правові дослідження здійсненітакимивченими,якВ.І.Крусс,І.І.Аносов, О.Я. Рогач, О.О. Малиновський, Н.Н. Вопленко, С.Г. Зайцева, К.О. Одегнал, Ф.В. Веніславський, К.М. Казбекова, А.П. Окусов, Н.О. Дурново, О.О. Мілетич (Українчук), О.І. Цибулєвська, А.Я. Курбатов, С.Г. Зайцева, К.О. Одегнал, О.В. Соколов, В.В. Гур'янова, В.В. Водинелич, О.Є. Наумов, М.М. Хміль. Попри такий стан наукових досліджень, однаково залишається необхідність дослідження деяких питань, зокрема тих, що пов'язані зі зловживаннями в публічних правовідносинах.

Отже, **мета статті** полягає в огляді наукового й нормативно-правового підґрунтя проблем, пов'язаних зі зловживанням правом у публічних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Загалом проблема зловживання суб'єктивними правами виникла досить давно, проте питання про зловживання правами в публічних правовідносинах тривалий час спеціально не виокремлювалося, не актуалізувалося. Такий стан насамперед пояснювався тим, що людина як основний носій прав і свобод у стародавні часи ще не була наділена суб'єктивними правами в повному обсязі (значна маса населення була рабами, які не мали практично ніяких прав, оскільки законодавчо була визначена тільки міра їхнього належного поводження, а існування юридичної особи ще не врегульовувалось). А якщо немає суб'єктивного права, то не можна говорити й про зловживання ним. Зловживання можливе тільки в тому випадку, коли є суб'єктивне право і свобода вибору способів його здійснення [1, с. 9].

На сучасному етапі розвитку права проблема зловживання правами в публічних правовідносинах є досить актуальною, але це зовсім не означає, що це питання почало досліджуватись лише недавно. Адже як проблема кваліфікації поведінки, так і сам термін «зловживання правом» не є новими для юридичної науки. Ці питання розглядалися ще першими римськими юристами. Незважаючи на те що римське право не оперувало терміном «зловживання правом», воно не було закріплено безпосередньо в нормах, що містили загальну заборону недобросовісного здійснення суб'єктивних прав, варто визнати, що своїм виникненням досліджувана правова конструкція зобов'язана саме римському праву. Уперше правовою доктриною Стародавнього Риму було порушено питання про визнання недопустимості здійснення свого права на шкоду іншим і таким, що не є нормальним в умовах цивільного обігу. І саме в цей період, на нашу думку, розпочався перший етап історичного становлення та розвитку інституту зловживання правом. Одразу ж відзначимо, що здійснення права римські юристи розуміли як здійснення управомоченою особою дій, що

мали на меті як задоволення її власних інтересів, так і можливість захисту від порушення цих прав з боку третіх осіб [2, с. 49; 3, с. 85]. Цим самим римське право вже звернуло свою увагу на можливість такого здійснення особою своїх суб'єктивних прав, за якого завдавалась шкода інтересам інших осіб. Так, у Законах XII таблиць (Leges Duodecem Tabularum, 451–450 рр. до н. е.) ми можемо прослідкувати перші способи превенції такої поведінки, яку можна назвати зловживання правом. Зокрема, у ст. 9а таблиці VII зазначалось, що забороняється вирощувати дерева, які перевищують 15 футів і дають тінь сусідній ділянці [4]. І вже згодом на їх основі з'являються перші способи зловживання своїми суб'єктивними правами (як правило, воно ґрунтувалось на основі права власності). Водночас ці положення не поширювалися на випадки, коли певні можновладні особи від імені держави вчиняли аналогічні дії. Тобто, практично допускалося вчинення певних дій, що заподіювали шкоду інтересам приватних осіб, проте якщо такі дії вчинялися в інтересах держави.

Розуміння суб'єктивного права як блага абсолютного, яке існує виняткова для задоволення егоїстичних потреб його власника без урахування інтересів третіх осіб, пояснює, чому римське право так і не виробило поняття «зловживання правом». Останнє, на думку низки вчених, починає формуватися лише після еволюції розуміння самого права, коли його здійснення пов'язується з визначеною соціальною метою [5, с. 402; 6, с. 327]. Саме тоді і стало зрозуміло, що така шкідлива не лише для окремо взятих суб'єктів, а й для суспільства загалом поведінка не повинна допускатись, оскільки унеможливлює здійснення належним чином суб'єктивних прав іншими особами. Від такої поведінки потрібно захищати як приватні, так і публічні інтереси. Однією з причин недопущення зловживання правом було те, що в процесі здійснення суб'єктивних прав інтереси знатних можновладців в окремих випадках стикалися й мали місце ситуації зловживання суб'єктивним правом однією чи навіть обома сторонами [7, с. 27]. Такий стан речей, на нашу думку, став кінцем першого етапу становлення й розвитку інституту зловживання правом на доктринальному та на практичному рівнях.

Говорячи про другий етап розвитку інституту зловживання правом, варто віддати належне римським юристам у тому, що вони першими вказали на необхідність установлення меж здійснення суб'єктивних прав, оскільки виникали ситуації, коли поведінка особи, котра начебто діє в межах свого права, була явно соціально неприйнятною. Здійснення права, яке не призводить до задоволення власних інтересів, а лише заподіює шкоду іншим особам, певна річ, не знаходило підтримки в жодної з верств населення. Окрім того, значна кількість випадків, коли носії суб'єктивних прав діяли недобросовісно, завдавали шкоди третім особам і при цьому посилались на своє чинне суб'єктивне право, призвела до того, що римські юристи вимушені були дещо адаптувати свої погляди до наявного стану речей.

«Під час здійснення свого права не варто керуватись злобою», – зазначав римський юрист Цельс, а це означало, що особа повинна мати на меті здійснення свого суб'єктивного права й отримання від цього задоволення власних інтересів, а не думати про можливість заподіяння якомога більшої шкоди третім особам.

Варто зазначити, що спочатку встановлені юристами межі поведінки стосувалися лише сфери речових прав і насамперед здійснення права власності. Але згодом вони поширилися й на інші види прав. Існує така точка зору, згідно з якою «принцип заборони зловживання хоча й був відомий римському праву, але поширювався лише на речові права, а випадки заборони зловживання іншими видами прав є випадковістю» [8, с. 4]. Схожими є погляди професора В.П. Грибанова, який уважав, що проблема зловживання правом у римському праві існує лише як проблема вирішення окремих, виняткових за своїм характером випадків, римське право ще не знає самого поняття «зловживання правом» і не формулює заборону зловживання правом як загальний принцип права. Ми ж дотримуємось тієї думки, що римське право все ж таки розуміло заборону зловживання правом саме як загальний принцип [9, с. 173]. Звичайно, спочатку зловживання правом розумілось як неправомірна поведінка під час здійснення речових прав, і, справді, основою для цього були ті самі «виняткові випадки», але згодом усе ж таки, і це безперечно, відповідальність за зловживання правом почала застосовуватись і під час заподіяння шкоди у відмінних від речових правовідносинах. Якщо розглядати ґенезу правовідносин, у яких римські юристи вбачали елементи зловживання правом, то, без сумніву, першим було зловживання суб'єктивними речовими правами. Згодом ми можемо побачити, що окремі суб'єкти зловживають зобов'язальними й, урешті-решт, навіть немайновими правами. Тому можна стверджувати, що заборона зловживання правом у Стародавньому Римі була загальним принципом здійснення суб'єктивних прав, а не способом вирішення епізодичних спорів. Саме в той період зароджуються паростки вчення про зловживання в публічних правовідносинах, водночас правового закріплення це негативне явище ще довго не матиме.

Наступний етап розвитку інституту зловживання правом полягає в тому, що західноєвропейська правова доктрина, ґрунтуючись на кращих надбаннях римського права, у XV–XVIII ст. сформулювала загальний принцип про неприпустимість здійснення належних особі прав із єдиною метою – заподіяння шкоди чужим інтересам. Свобода управомоченого суб'єкта в користуванні своїми правами визнавалась абсолютною та безмежною. І лише згодом було встановлено межі здійснення суб'єктивних прав і дещо звужено надано обсяг свободи управомоченої особи.

Одним із перших законодавчих актів, у якому починають з'являтись перші згадки про зловживання правом у публічних правовідносинах, було Німецьке кримінально-судове уложення Кароліна (1533 р.). Так, зміст статті CCXIII «О злоупотребленіях и дурных и неразумных обычаях, соблюдаемых в иных местах и краях» зводився до того, що в окремих місцевостях увійшла у звичай і вважається нормальною поведінка, коли під час затримання чи ув'язнення злочинця вкрадене або награбоване ним майно не повертається законним власникам, а конфіскується на користь місцевої влади. У багатьох кримінальних судах виявлено різного роду зловживання. Досить часто представники влади без достатніх доказів затримують і ув'язнюють

чесних людей, раніше не опорочених; попри це, вироки проголошуються катом, а не суддею чи шефеном [1, с. 10].

Як ми можемо бачити, уже в той час зловживання правом розглядалося (з позиції публічного права – кримінального права) як соціально шкідлива та небажана поведінка управомоченого суб'єкта.

Проблема зловживання правами в публічних правовідносинах не могла обійти й українську правничу думку. Уже в Конституції Пилипа Орлика 1710 р. ми можемо знайти конкретний приклад зловживання правом Російської Імперії щодо до козацтва: «Московська імперія з метою пригноблення і грабунку Війська Запорозького воздвигла, орудуючи в найрізноманітніший спосіб, на його ґрунтах і угіддях самарські городи, розмістила по Дніпру фортеці, щоб таким чином заподіяти Війську Запорозькому незаконних перешкод у риболовних і ловецьких промислах, принизити і завдати несправедливих втрат» [10, с. 122]. Отже, ідея зловживання правом вийшла на новий рівень дослідження, оскільки стало зрозуміло, що суб'єктом зловживання своїми правами можуть бути й держави.

Наступний етап тривав хоча й недовго, оскільки був більше спрямований на заборону зловживання та характеризувався пріоритетністю каральних норм перед превентивними, але, без сумніву, саме в цей період було закладено основу для розвитку всіх подальший ідей щодо інституту зловживання правом власне у публічних правовідносинах.

Надалі розвиток інституту зловживання правом був тісно пов'язаний із буржуазними революціями, коли права і свободи людини та громадянина були, зрештою, офіційно проголошені й отримали нормативне закріплення. Саме в цей період відбулось найбільш активне дослідження проблеми зловживання правом. Першим актом, де були проголошені права людини та громадянина, установлені межі цих прав і заборона їх порушення, стала Декларація прав людини і громадянина (1789 р.). Вона не лише закріпила основні права й свободи, а й установила межі їх здійснення. У ст. 4 Декларації було закріплено, що свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому, так, щоб здійснення природних прав кожного було можливим лише в тих межах, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими самими правами. Межі ці можуть бути встановлені лише законом. Ст. 5 зазначала, що закон має право забороняти лише ті дії, які є шкідливими для суспільства. Отже, ми бачимо, що з прийняттям Декларації, з одного боку, особі надали низку прав, а з іншого – зобов'язали її співвідносити свою поведінку з чинними вимогами нового законодавства. А це значить, що кожну свою дію чи утримання від неї особа повинна розглядати через призму можливості заподіяння шкоди третім особам. Однією з таких установлюваних декларацією меж було саме зловживання. Ця норма відображена в ст. 11 Декларації й закріпила повну свободу слова. При цьому єдиною межею здійснення було встановлено зловживання цим правом.

Згодом ідея про заборону зловживання почала поширюватись по всій Європі. Заборону зловживати своїми правами було закріплено й у Прусському земському уложенні 1794 р. Його безумовним досягненням було законодавче закріплення в нормах права такої категорії, як «зловживання правом». Окрім цього, спроба дати визначення поняття цього явища, передбачити відповідальність за його здійснення з огляду на розвиток правової думки на той час досягла певного успіху. З погляду положень, що містяться в Прусському земському уложенні, про заборону зловживання правом його справді можна вважати одним із найсміливіших і найпрогресивніших законів свого часу. Уложення намагалось відобразити ще повністю не сформовані, але вже визрілі перші уявлення про межі здійснення суб'єктивних прав. Іще достеменно не було досліджено категорію зловживання, але вже тоді юристи звернули увагу на її шкідливість і складність правового захисту від такої нібито правомірної поведінки. При цьому сама конструкція заборони зловживання була доволі хиткою. З одного боку, ставилась непорушність здійснюваного права та правомірність завданої шкоди, а з іншого – зловживання правом заборонялось. При цьому відповідальність покладалась на порушника, це дещо незвично саме для цивільного права. Було передбачено заборону притягнення до відповідальності, але, як відомо, норма без санкції – мертва. Тому до осіб, які зловживали своїми суб'єктивними правами, застосовувались не майнові стягнення для відшкодування заподіяної шкоди, а заходи більш репресивного характеру, притаманні радше кримінальному праву. Таких осіб позбавляли тих прав, якими вони зловживали [8, с. 5].

Висновки. Надалі широкого розвитку вчення про зловживання правом набуває здебільшого в цивільних правовідносинах, приймаються цивільні кодекси, цивільні уложення. Щодо законодавства, яке регулює публічні відносини, то питання зловживання в ньому отримали закріплення на рівні насамперед кримінальних кодексів. Ідеться про кримінальну відповідальність за шахрайство, зловживання довірою, службовим становищем, корупцію тощо. Бурхливий розвиток такого законодавства відбувався наприкінці XX ст. і триває досі. Нині численними є випадки зловживань у таких публічних правовідносинах, як податкові, бюджетні, митні, банківські, тобто в тих відносинах, які пов'язані з публічними коштами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Малиновский А.А. Злоупотребление правом / А.А. Малиновский. – М. : МЗ-Пресс, 2002. – 128 с.

2. Римское частное право : [учебник] / под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. – М. : Юристъ, 1999. – 544 с.

3. Хвостов В.М. Система римского права. Общая часть / В.М. Хвостов. – М. : Тип. Вильде, 1908. – 476 с.

4. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. – М. : Зерцало, 1997. – 608 с.

5. Гамбаров Ю.С. Курс гражданского права : в 2 т. / Ю.С. Гамбаров. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1911. – Т. 1 : Часть общая. – 1911. – 793 с.

6. Годэмэ Е. Общая теория обязательств / Е. Годэмэ. – М. : Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – 511 с.

7. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / В.П. Грибанов. – М. : Статут, 2001. – 411 с.

8. Доманжо В. Ответственность за вред, причиненный путем злоупотребления правом / В. Доманжо // Ученые записки Казанского Императорского университета. – Казань, 1913. – 49 с.

9. Барон Ю. Система римского гражданского права / Ю. Барон ; пер. с нем. Л. Петражицкого. – Вып. 1. – М., 1898. – Кн. 1 : Общая часть. – 1898. – 244 с.

10. Угода та Конституція Пилипа Орлика // Історія держави і права України : [хрестоматія] / уклад. В.П. Самохвалов, О.О. Шевченко, О.Й. Вовк. – К. : Вентурі, 1996. – С. 118–128.